

PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM BÖLCÉSZETTUDOMÁNYI KAR

INTERDISZCIPLINÁRIS DOKTORI ISKOLA

ÓKORTÖRTÉNETI DOKTORI PROGRAM:

A KÁRPÁT-MEDENCE ÉS AZ ANTIK VILÁG NÉPEINEK TÖRTÉNETE, KULTÚRÁJA ÉS
KAPCSOLATAIK AZ ÓKORBAN

STIPICH BÉLA TAMÁS:

**A HATALOMGYAKORLÁS LE-
HETŐSÉGEI ÉS KORLÁTAI A
HETTITA BIRODALOMBAN**

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ TÉZISEI

TÉMAVEZETŐ:

†DR. VARGYAS PÉTER DSC
EGYETEMI TANÁR
(2004-2009)

DR. CSABAI ZOLTÁN PHD
EGYETEMI ADJUNKTUS

PÉCS
2018

Az ókor(i Kelet) nagy birodalmainak történetét fel lehet fogni úgy is, mint arra tett kísérlet(ek)et, hogy hatalmas, földrajzilag nem mindig összefüggő területeket politikailag megszervezzenek. Ebből a szempontból nézve, a keletkezésük és a belső felépítésük (és hanyatlásuk, majd bukásuk) is olyan kutatási téma, amely a mai napig foglalkoztatja az ókortudósokat, már csak azért is, mert a témának általános történeti relevanciája (és napi aktualitása) is van – a sikeresség vagy sikertelenség okának vagy okainak megragadása és felmutatása a történész fontos feladata. Hiszen az adott esetben erőszakkal megszerzett területeket sokkal ökonomikusabb erőszakszervezet (katonaság) állomásoztatása nélkül igazgatni, azok gazdasági erőforrásait jobban kiaknázni – ezért általános törekvésnek tekinthető a hatalom konszolidációja, a legitimitás megteremtése, sőt akár a közösségek kooperációs készségének és lojalitásának megnyerése. Ehhez azonban megfelelő szervezőmunkára és intézményrendszere van szükség, aminek megteremtése minden államalakulatnak alapvető érdeke és célja, függetlenül attól, hogy a rendszer (eleinte) mennyire fejlett vagy kidolgozott. Az igazgatási rendszerek (akár összehasonlító célzatú) kutatása és leírása amellet, hogy az adott államalakulatról mond el sokat, arról is tanúságot tehet, hogy az állam az alattvalóinak viszonya a mindennapok során hogy alakult – szerencsés forráshelyzet esetén. Ezért az igazgatás fogalmát egyelőre tágan értelmezzük, és minden olyan cselekvési módot annak tekintünk, amit egy adott államalakulat az alattvalóival szemben foganatosít, akár az erőszak alkalmazását is ideértve.

Az uralkodás és kormányzás módozatainak és stratégiáinak összehasonlító vizsgálata a 2000-es években új lendületet kapott, abból a felismerésből kiindulva, hogy az ókorban számos olyan birodalom létezett, amelyek hegemoniális uralmi formának nevezhetőek, mégis a hatalomgyakorlásnak egészen eltérő módszereit és formáit alkalmazták fennállásuk során. Az ezekről szóló intenzív tudományos diskurzus azt is megmutatta, hogy a szűkebb értelemben vett intézménytörténeti megközelítés nem alkalmas arra, hogy a detektált sokféleséget adekvát módon magyarázza és érthetővé tegye. Ezek megfontolások alapján létjogosultságot nyer a fogalmi keretek tágítása és olyan, a modern államtudományokban kifejlesztett és használt kategóriák alkalmazása az ókori államalakulatokra, mint pl. a globalizáció bizonyos megjelenési formái, a kormányzás-tudomány eredményei, illetve a kölcsönösségen alapuló folyamatok fontosságának felismerése. A tér szociológiájával kapcsolatos kutatások is rendkívüli új impulzusokkal tudja gazdagítani a hatalomgyakorlás módszertani arzenálját vizsgáló kutatásokat, illetve a birodalom térbeli és fizikai korlátokon túlmutató felfogása is érdekes betekintést engedhet az ókori államok (főleg ideológiai) működési mechanizmusába.

A hatalomgyakorlás sikerességének és sikertelenségének felismerése és kutatása is előbbre viheti a vonatkozó ismereteink bővülését, mint a pusztán intézménytörténeti és prozopográfiai megközelítés. A kormányzati rendszerek kényes egyensúlyát veszélyeztető, a rendszereket túlterhelő tényezők (éhínségek, természeti katasztrófák, háborúk, trónváltás stb.) és mechanizmusaik megismerése, illetve az ezekkel kapcsolatos megküzdési stratégiák alaposabb feltérképezése szintén általánosabb történeti relevanciát sejtet, ezért ígéretesebbnek tekinthető.

A Hettita Birodalom vonatkozásában ez a paradigmaváltás még nem történt meg – a disszertáció a folyamat szerény előfutárának tekinti magát. Ez a hiányosság azért is meglepő, mert a hettiták olyan metaszövegeket is ránk hagyományoztak, amelyek (a maguk módján) reflexiókat fogalmaztak meg a királyi hatalomról, illetve az uralkodás különféle módozatairól. Természetesen nem Machiavelli-szintű eszmefuttatásokat kell számon kérnünk az ókori szövegeken, de az uralkodók cselekedeteinek annalisztikus felsorolásánál jóval kifinomultabb leírásokkal találkozunk.

A bevezetést követő második fejezetben a Hettita Birodalom formatív időszakát vettük górcső alá annak megállapítása érdekében, hogy a megelőző korszak anatóliai politikai viszonyai visszaköszönnek-e, és ha igen, milyen módon, a hettita államszervezet kialakulását fémjelző folyamatok során. Szükséges volt tisztáznunk, hogy milyen forrásokra támaszkodhatunk – de ez egyben tanulságokkal szolgált arra nézve is, hogy az anatóliai városállamok fejedelmei, illetve az óasszír kereskedők milyen kulturális kapcsolatban álltak egymással. A középső-bronzkori Anatólia politikai viszonyait a *Hansen* által meghatározott fogalmi keretben városállami kultúraként jellemeztük, amelynek kompetitív politikai tájképét sok kisebb-nagyobb hatalmi központ egymás mellett élése, illetve vetélkedése jellemzett, amelyeket leginkább az óasszír kereskedők leveleiből, illetve a kereskedők és a fejedelmek között létrejött szerződéses megállapodások révén ismerünk. Ennek a városállami kultúrának lenyomatait az akkád dinasztiával kapcsolatos irodalmi hagyományban is azonosítani tudtuk, ami tovább árnyalta a hettita kor előtti Anatólia politikai és szocio-kulturális viszonyairól alkotott képünket.

A forrásaink lehetővé tették, hogy alaposabban megismerjük ennek a városállami kultúrának egy különlegesen sikeres uralkodóját, akinek a neve hettita forrásokban is megjelenik, sőt emlékezete egészen az újasszír korban is kimutatható. Anum-Hirwe, Ma'ama fejedelme ismereteink szerint az első olyan anatóliai fejedeleme volt, aki városának gazdasági potenciálját arra használta fel, hogy Anatólián belül, sőt Észak-Szíriában is új területeket szerezzen

meg. Kimutattuk, hogy a területiális centralizáció Anum-Hirwe birodalma esetében új szintre lépett: a hatalmi politika változatos eszköztárának (diplomáciai kapcsolatok kialakítása és fenntartása, katonai hódítás, ütközőzónák létrehozása) alkalmazásával az észak-szíriai térség Anatóliától gyökeresen eltérő hatalmi struktúrái között is képes volt eligazodni és sikereket aratni a nagypolitika világában.

A hattita szövegtörzsemben az óasszír kor virágzó kereskedelmi hálózatának emlékei után kutatva felemás eredményt értünk el: a kereskedelmi tevékenységet ritkán megörökítő hattita szövegek között legfeljebb egy ünnepi szertartás részét képező passzus hivatkozik a mesés gazdagságot felhalmozó kereskedőkre. Emellett a kilikiai Ura kikötővárosával kapcsolatosan találkozhatunk velük – de ekkor sem mindig pozitív felhanggal, ugyanis a privilégiumok hatására némileg elszemtelenedő kereskedők olyannyira felkorbácsolták a kedélyeket Ugarit városában, hogy III. Hattusili hattita nagykirálynak kellett közbeavatkoznia és igazságot tennie (az óasszír kereskedelmi hálózat megszűnte után több száz évvel).

Anum-Hirwe tiszavirág életű birodalmi próbálkozása után a kussarai dinasztia fejedelmei voltak a következők, akik egy újabb kísérletet tettek a városállami keretek meghaladására és egy nagyobb birodalom kialakítására. Ezzel már a hattita történelem előszobájába érkezünk, mivel a kussarai dinasztia egyik uralkodója, Anitta a hattita történelmi hagyomány szerves része, Kussara városa pedig valószínűleg kapcsolatban áll a későbbi hattita királyi dinasztiával (sajnos nem tudjuk a kapcsolat mibenlétét rekonstruálni). A dinasztia két jelentős képviselője, Pithana és Anitta Anatólia-szerte feltűnik a forrásokban (a Kanis Ib rétegéhez sorolható dokumentumokban), amelyek segítségével sikerült felvázolni a felemelkedésük módszereit és lépcsőfokait. Természetesen a híres Anitta-szöveget is részletesen megvizsgáltuk, a hatalomgyakorlással, illetve a terjeszkedéssel kapcsolatos információk után kutatva. Ki tudtuk mutatni a diplomáciai ajándékok küldésének, a kölcsönös segítségnyújtási szerződésen alapuló katonai segédcsoportok rendelkezésre bocsátásának gyakorlatát, illetve azonosítottuk a Hattita Birodalom későbbi története során oly elterjedt szokást, amely szerint az uralkodó saját fiát nevezte ki egy-egy meghódított terület helytartójává (ezt I. Samsi-Adad birodalmából származó módszernek véljük). Leszögeztük azonban, hogy hiába hagyományozódott a hattita írásbeli hagyományban az Anitta-szöveg évszázadokon keresztül, a hattita királyok nem tekintették a Hattusát leromboló és megátkozó Anittát dicső elődjüknek. A kussarai dinasztia államát értékelve a városállami kultúrkörhöz való tartozást hangsúlyoztuk, ám a magasabb szintű integráció irányába tett lépésként határoztuk meg szerepét Anatólia politikai fejlődésében.

A Hettita Birodalom létrejöttének bonyolult és homályos folyamatát (korabeli és hitelesnek mondható írott források hiányában) a régészeti bizonyítékok irányából próbáltuk rekonstruálni, különös figyelmet fordítva az Anitta által elpusztított és megátkozott Hattusa fejlődéstörténetére, ami nyilvánvalóan párhuzamosan zajlott a hettita állam létrejöttével és első lépéseivel. Az új fővárosba költözés pillanatát a jelenlegi forráshelyzetben lehetetlen rekonstruálni, de ezt a mozzanatot határoztuk meg az új államalakulat születésének pillanatát – a jó stratégiai érzékkel kiválasztott helyszín, illetve a város tudatos és tervszerű fejlődése / fejlesztése kulcsfontosságú eseményként értékelendő. Ezt további olyan lépések követték, amelyek a hatalomgyakorlás mechanizmusai szempontjából kijelölték az utat a Hettita Birodalom számára (és egyben visszanyúlást is jelentettek a korábbi gyakorlathoz): a királyi család tagjai foglalták el a kiépülő államapparátus vezető pozícióit – és a szövegekben először mutatkoztak meg azok a nehézségek és konfliktusgócok, amelyekkel a Hettita Birodalom egész története során küzdött.

A harmadik fejezetben a nehezen rekonstruálható folyamatok eredményeképpen létrejött hettita állam jellegéről, azon belül is a királyi hatalom ideológiai megalapozottságáról próbáltunk megállapításokat tenni. Forrásbázisként a kozmikus rend és hierarchia alapelveit lefektető és közvetítő rítus-leírásokat használtuk elsősorban, amelyek egyúttal a hettita király(ság) helyét is kijelölték (és ezáltal legitimálták) ebben a koordináta-rendszerben. Ezek a szövegek, illetve a bennük tükröződő ideológiai elemek és motívumok érdekes módon erőteljesen merítenek a Hettita Birodalom létrejöttét megelőzően a térségben (ős?)lakos hattitai népesség kulturális és vallási hagyományából. A király helyét és szerepét tulajdonképpen az istenek nevében kormányzó tisztviselőként jelölik meg a vonatkozó szövegek, akit az istenek a feladat hatékonyabb ellátása érdekében különleges tulajdonságokkal ruháztak fel – maga a feladat pedig egyrészt az ország jólétéről való gondoskodás, másrészt pedig az ország területének megnövelése. A hettita Óbirodalom királyai esetében a területek megnövelésére való törekvés egyfajta „hettita világbirodalom” létrehozásának nem is annyira leplezett szándékával járt együtt: a hettita uralkodó az akkád Sarrukínt mintának tekintve, saját korának és a látókörében lévő politikai térképének legjelentősebb nagyhatalma, az halabi nagykirály örökébe kívánt lépni. A meghódított területek feletti kontroll változatok formákat mutat: a királyi család (férfi) tagjainak kormányzóként történő kinevezése mellett körvonalazódik egy adminisztratív szervezet létrehozásának szándéka, amely a különféle forrásokban felbukkanó tisztviselők neveiben tükröződik – ezek leginkább Anatólia belső területeire vonatkozóan jellemzőek. A nemzetközi befolyás érvényesítésének szándéka is minden bizonnyal a „világbi-

rodalmi” koncepció részét képezte – erre is találunk bizonyítékot a sajnós lokalizálatlan Tikunani uralkodójának szóló levélben.

A fokozatosan stabilizálódó és terjeszkedő birodalom működése és működtetése szempontjából nélkülözhetetlen a működő (és jól működő) királyi kancellária felállítása – e téren a Hettita Birodalom jelentős hendikeppel indult, mivel az óasszír kereskedelmi hálózat megszűnése után az intézményesített írásbeliség Anatólia-szerte megszűnt. A hettita államnak jelentős erőfeszítésébe került, hogy az államapparátus ezen rendszerét gyakorlatilag a semmiből megteremtse – ebből szempontból hasznosnak bizonyult a „világbirodalmi” törekvések észak-szíriai orientációja, ugyanis az ékírásnak az ottani (egyik) variánsát vették át, és kezdetben az akkád volt a hettita kancellária domináns nyelve gyakorlatilag minden műfajban. A több elemet is ötvöző észak-szíriai kulturális közösségből jövő írnokok tevékenységének nem csak a hettita királyi kancellária lépésről-lépésre történő kiépítését köszönhetjük, hanem a mezopotámiai kultúra némely vívmányának közvetítését is a hettita udvar irányába – itt nem elsősorban az akkád dinasztia királyaival kapcsolatos irodalmi hagyományra gondolunk, hiszen az már valószínűleg az óasszír kereskedők közegeiben is ismert volt, hanem pl. a Gilgames-eposzra, illetve a mezopotámiai írónoki műveltség egyéb megnyilvánulási formáira (lexikális listák, ómensorozatok, stb.). A hettita fővároson kívül előkerült (és napjaink élénk ásatási tevékenységének köszönhetően folyamatosan napvilágra kerülő) epigráfiai anyag ráadásul azt mutatja, hogy az írás használata (a jelformák, az orthográfia, a grammatikai sajátosságok alapján) központi szabályozás tárgyát képezte, tehát figyelemre méltó egységesség figyelhető meg az egyes írónoki produktumok tekintetében.

A központi akarat nem csak a kancelláriai gyakorlatban figyelhető meg, hanem (ahogy a közelmúlt kutatásai ráirányították a figyelmet,) bizonyos építészeti formák uniformizáltsága is a centrumból kiinduló akarat manifesztációjaként értelmezhető. A Hattusa után legalaposabban feltárt hettita település, Kuşaklı / Sarissa építészeti emlékének tanúsága szerint (és összehasonlítva más, kevésbé jól kiásott és dokumentált lelőhellyel) alaposan átgondolt és jól szervezett várostervezési elvek vezérelték a hettita városok építészeti programját, amelyet mindenképpen a fővárosból diktáltak. Ha ezt a tényt együtt, rendszerben tekintjük a már érintett rítus-leírásokkal, illetve a hettita művészet páratlan szépségű reliefvázáinak ikonográfiai programjával, kibontakozik egy olyan identitásképző program, ami többféle percepciós síkon hivatott a birodalom minden pontjára eljuttatni a központban megfogalmazott ideológiai koncepciót és annak helyes értelmezését és realizálását a mindennapok során.

A Telipinu-ediktum felidézése vezetett el bennünket a megosztott hatalomgyakorlással kapcsolatos politikai vitákhoz, amelyek az ó- és középkori történeti-didaktikai irodalom jelentős részét megtöltötték tartalommal. Ezek a szövegek az elmúlt évtizedekben újra a tudományos érdeklődés középpontjába kerültek, és a megélt érdeklődés radikálisan változtatta meg azokat az értelmezési kereteket, amelyekben ezeket szemléltük. Ezt a paradigmaváltást a Zalpa-szöveg segítségével mutattuk be, egyrészt megkeresve benne a politikai berendezkedésre és a hatalomgyakorlás módozataira (kormányzati modellek, békeszerződések, diplomáciai házasságok stb.) vonatkozó utalásokat, másrészt pedig kidomborítva a szöveg *Sitz im Leben*-jét: olyan szöveggel állunk szemben, amely a politikai-didaktikai üzenetet egy valószínűnek látszó történetbe (a szereplők, a helyszínek, a történelmi szituációk a célközönség számára nem idegenek) ágyazva adja elő. A vonatkozó szövegek vizsgálatával sikerült két olyan szövegcsoportot meghatározni (a politikai-nevelő célzatú, illetve didaktikus-szórakoztató kompozíciók csoportját), amelyek az ókori Kelet irodalmi hagyományában gyakorlatilag egyedülálló módon kritikusan reflektálnak koruk akut politikai problémáira. A két kategória közötti különbséget leginkább az adott célközönséget leginkább „kiszolgáló” stílusjegyek és témaválasztás jelenti: a politikai-nevelő kompozíciók inkább a királyi család tagjait szólítják meg, nem egyszer drámai és moralizáló stílusban, míg a didaktikus-szórakoztató szövegek szélesebb publikumhoz szólnak (az udvari adminisztrációban dolgozó hivatalnokokra gondolhatunk leginkább), könnyedebbek, ironikusabbak, akár humorosak is. Közös jellemzőjük azonban, és ezt rendkívül fontos hangsúlyozni, az „időn kívüli” dimenzió, illetve a politikai közösség közös kulturális emlékezete megteremtésének szándéka – az alapvető etikai és morális irányelvek megmutatásával.

Mindezeket az elemeket a „nemzetépítés” (bevallottan túlzóan modernizáló) terminusával analógiába állítva az államszervezet további fejlődését vizsgáltuk a következő fejezetben, a Telipinu-ediktummal kezdődően. Ugyan Telipinu számos intézkedését előremutatónak értékeltük (főként a kancellária megszilárdítását, illetve a területi alapon történő, a szakértelmet kiemelten kezelő szervezési elv meghonosítását), az igazi korszakhatárt I. Telipinu és I. Arnuwanda uralkodásával hoztuk összefüggésbe a hettita államszervezet és hatalomgyakorlási metodika vonatkozásában. A jelentős átalakítást motiváló és facilitáló tényezők között kiemelten kezeltük a Kizzuwatna békés betagolódása révén megmutatkozó új integrációs modellt, amely a politikai integráció mellett erőteljes kulturális kölcsönhatásokat is generált. Ennél is fontosabb momentumként értékeltük a Hettita Birodalom és a kaskák változatos interakcióját, amelyet a modern kutatási trendek alapján új alapokra helyeztünk: a vonatkozó szö-

vegeket erőteljes forráskritika alá vontuk, és kaska-korpusz ún. poszt-koloniális szempontú vizsgálatát a régészeti kutatások újabb eredményeinek bevonásával végeztük el. Ennek eredményeképpen a kaskákat nem etnikai, hanem szocio-kulturális elemként értelmeztük (a habiruk mintájára), aminek segítségével könnyebben megérthettük a hettiták és kaskák évszázadokon át húzódó konfliktusának mozgatórugóit és cselekvésformáit (különösképpen a kaska-szerződéseket).

A kaska-kérdést általánosítva a határzóna mint sajátos adminisztratív egység és speciális hozzáállást igénylő közigazgatási feladat került a látókörünkbe. Ez egyben a Hettita Birodalom territoriális elven történő átszervezésének gondolatát is felvetette, különösen a szövegekben gyakorta előforduló „Alsó ország” és „Felső ország” tartományként történő értelmezésének összefüggésében. A két terminus előfordulásának alapos vizsgálata azonban (a hézagos forráshelyzet miatt legalábbis a jelen tudásunk szerint) nem tudta egyértelműen tisztázni, hogy földrajzi vagy territoriális-adminisztratív-közigazgatási (esetleg mindkettő) elnevezésekről van-e szó, bár a legújabb kutatások ez utóbbi felé mutatnak, és szintén I. Tudhaliya és I. Arnuwanda uralkodásához köthető a megszervezésük (a határmenti régiók leválasztásával nagyjából egy időben).

A határmenti régiók helyzetét, szerepét a Hettita Birodalom államszervezetben a kivételesen szerencsés forráshelyzetnek köszönhetően módunkban volt részletesen áttekinteni. Ez együtt járt azzal, hogy (szintén I. Tudhaliya és I. Arnuwanda reformtevékenységének kontextusában) megismerkedtünk egy olyan szövegcsoporthal, amelynek értelmezési keretei az elmúlt évtized kutatásainak eredményeképpen szintén jelentős átalakuláson mentek keresztül, ami nagy mértékben befolyásolta a Hettita Birodalom hatalomgyakorlási módszereiről alkotott képünket is. Az *išhiul* és *lingai* típusú szövegeket egységben szemlélő megközelítésmód egyrészt kitágította a műfaji határokat (pl. az idegen államokkal és népekkel, de akár a birodalmon belül is megkötött szerződések és megállapodások bevonásával), másrészt új alapokra helyezte a király és alattvalói (ide értve az államigazgatásban és közigazgatásban tevékenykedő hivatalnoki réteget is) közötti viszonyrendszert. A „kötelezettség és eskü” korpuszhoz tartozó szövegek nem kis része érinti az államapparátus különböző (de fennmaradt szövegek tanúsága szerint jellemzően a felső hivatalnoki) szintjeit, lefektetve számukra a központi hatalom konkrét elvárásait a munkakörük betöltéséhez kapcsolódóan, tértől (állomáshelytől) és időtől (uralkodótól) nagyrészt függetlenül – amelyet ráadásul egy istenek előtt tett (és bizonyos esetekben rendszeresen megismételt) eskü emelt „jogerőre”. Nem nehéz felfedezni a kapcsolatot az ó- és középhettita kor politikai-nevelő és didaktikai-szórakoztató irodalmával:

az ott levont tanulságok fejleményeként és folyamatoként születhettek meg néha igencsak részletes, már-már munkaköri leírásra emlékeztető elvárás-katalógusok, és/vagy a király felé tanúsított lojalitás határozott megkövetelése. A kutatások azt valószínűsítik, hogy a teljes korpusznak csak megközelítőleg 20%-a maradt fenn az utókor számára – pedig ha több ilyen szöveg állna rendelkezésünkre, bizonyára sokkal pontosabb képet alkothatnánk annak a soktíz hivatali tisztségnek a tartalmáról, amelyek a hettita szövegekben ránk maradtak.

Az elmélet és a gyakorlat viszonyát ellenőrizendő, egy hosszabb esettanulmány keretében azt vizsgáltuk, hogy a határtartományok kormányzójának (*BĒL MADGALTI*) szánt *išhiul*-ban (CTH 261) foglalt előírások és királyi elvárások megfeleltethetőek-e annak a képnek, amely a Maşat Höyükben feltárt archívum alapján kirajzolódik. A *BĒL MADGALTI*-instrukció az *išhiul*-műfaj egyik tipikus képviselője, amennyiben a fennmaradt négy különböző szövegvariáns jelentős mértékű egyezést mutatva részletesen taglalja a nevezett tisztviselő mindennapi feladatait és kötelességeit – a különbségek inkább a részletekben rejlettek, amelyeket feltehetőleg az illető állomáshelyének lokális sajátosságai határozhattak meg. Mivel a szöveget hosszú időn át hagyományozták (azaz használták), azt valószínűsítettük, hogy a legrégibbi verzió egyfajta mintaszöveg lehetett, ami tartalmazta a „kötelező” elemeket az általánosságok szintjén, amit az aktuális szükségletekhez igazítva véglegesítettek a kiadáskor. A feladatok (amelyeket egyúttal állami feladatokként is azonosíthatunk) rendkívül szerteágazóak voltak: az elsődleges fontosságú katonai-védelmi feladatok mellett a helyi infrastruktúra (utak, csatornák, folyók) karbantartása, a kultikus szféra (mind a vallási intézmények, mind pedig a szertartások) működési feltételeinek biztosítása, közreműködés jogi ügyekben, illetve a mezőgazdasági termelőmunka megszervezése is a teendő listáján szerepelt. Ezeknek a feladatoknak jelentős részét sikerült beazonosítanunk annak a levél-korpusznak az alapján, amely Maşat Höyük (Tapikka) romjai közül került napvilágra – a fővárostól mintegy 150 km-re északkeletre elhelyezkedő település minden bizonnyal a határrégió adminisztratív központja lehetett, tehát segítségével a határ-régió mindennapi életébe és a hettita adminisztráció működésébe nyerhetünk egyedülálló betekintést. Az előkerült táblák nagy része a hettita bürokratikusan apparátus (csúcán a királlyal, alacsonyabb szintjein a különféle rangú hivatalnokok) mindennapos problémákról szóló levelezését tartalmazta, illetve néhány adminisztratív szöveget, amelyek nyilvántartásokat (főleg személyek, mezőgazdasági termények és szerszámok, illetve fegyverek felsorolását tartalmazó leltárakat) hagyományoztak ránk. Az előkerült szövegek között a kultikus szféra is képviseltette magát két táblával. Már a kis adminisztratív korpusz is mutatott kapcsolódási pontokat az instrukcióban foglaltakkal: a hadifoglyok pontos

nyilvántartása, az ellenséges területen zajló mezőgazdasági munka nyomon követése, illetve az áttelepítések rögzítése révén bizonyítottuk az elmélet és a gyakorlat egymásba fonódását. A bizonyítást a levél-korpusz segítségével tovább erősítettük, amikor az ellenséges csapatmozgások figyelemmel kísérése, a mezőgazdasági termelőmunka felügyelete és koordinálása, illetve egy konkrét krízishelyzet kezelésének rekonstruálása segítségével nyertünk betekintést a mindennapos problémákba. Figyelemre méltó a király közvetlen beavatkozása a bürokratikusság apparátusnak ezen a viszonylag alacsony szintjén is – evvel kapcsolatban ki kell emelni azt a tényt, hogy hiába épült fel a határ-régió adminisztrációja is hierarchikusan (ennek nyomait a Maşat-levelek alapján körvonalazni is tudtuk), a király a hűségeskük (*lingai*) révén minden tisztviselő legfőbb „felettese”. A normatív szabályozás gyakorlati megvalósítása tehát (a szerencsés forráshelyzetnek köszönhetően) ellenőrizhetővé és verifikálhatóvá vált, és szemléletesen mutatta meg a hettita államapparátus (egy szeletének) működését a mindennapok során.

A gyakorlat felől az elmélet irányába elmozdulva azokat az elméleti modelleket mutatuk be és vizsgáltuk meg alkalmazhatóságukat, amelyek segítségével a korábbi szakirodalom a Hettita Birodalom államszervezetét és annak működését leírta. Elsőként a *Max Weber* uralomról, az uralom egyes típusairól, illetve az ezekkel összefüggő hatalomgyakorlási módszerekkel kapcsolatos elméletét vettük górcső alá – ezen elméleti keret az ókori keleti birodalmak esetében is gyakran megjelent a szakirodalomban. A weberi fogalmi rendszer elemei közül a tradicionális és karizmatikus uralom, illetve az ókori keleti társadalomtörténet-írásban gyakran alkalmazott patrimonialis állam koncepcióját hoztuk összefüggésbe a Hettita Birodalomból megismert forrásanyaggal és az abból leszűrhető információkkal. A hettita király uralmát a tradicionális és karizmatikus uralom kombinációjaként írtuk le, mivel mindkét kategóriához kimutatható elemekkel kapcsolódott – azonban a források nem tették lehetővé, hogy egyértelműen az egyik vagy másik mellett foglaljunk állást.

A patrimonialis állam, mint társadalom- és gazdaságtörténeti modell a Hettita Birodalom vonatkozásában is nagy népszerűségnek örvend, és sok tekintetben képes a forrásokból kirajzolódó képből egy adekvát leírási modellt adni hatalomgyakorlás lehetőségei és mechanizmusai tekintetében – egészen addig, amíg az általunk rekonstruált, az államapparátus professzionalizálására, az *oikos*-mintára szerveződő (családi jellegű) hivatalnoki apparátuson túlmutató adminisztratív szervezet(ek) létrehozására irányuló törekvéseket nem helyezünk a középpontba, mert ezek már nem összeegyeztethetők a Weber-féle tisztán tradicionális jellegű patrimonialis uralommal. Áttekintve *Weber* azon kritériumrendszerét, hogy egy hagyományos

patrimoniális uralomban milyen feltételek *nem* teljesülnek, meg kellett állapítsuk, hogy a Hettita Birodalom működése és működtetése éppen hogy mutatja azokat a vonásokat is, amelyek inkább egy bürokratikus államot jellemez (jól körülírt és szabályokban rögzített illetékességi-, munka- és feladatkörök, felkészítés azok betöltésére, hierarchia, illetve bizonyos mértékű díjazás).

A 20. század közepén, második harmadában a feudalizmus modellje is teret nyert bizonyos ókori keleti társadalmak leírása kapcsán – a Hettita Birodalom kifejezetten ezek közé tartozott. Ennek az volt a legfőbb oka, hogy működésében a kutatók számos olyan „feudális” vonást véltek felfedezni, amelyeket megfeleltethetőnek gondoltak a feudalizmus koncepciójának. Ezzel kapcsolatosan kénytelenek voltunk felhívni a figyelmet a feudalizmussal mint történettudományi terminus technicussal kapcsolatos definíciós problémákra és kutatástörténeti trendekre, amelyek tulajdonképpen erőteljesen a fogalom dekonstrukciója irányába mutattak, de legalábbis felhívták figyelmet annak problematikus mivoltára – ennek természetesen az alkalmazhatóság vonatkozásában is súlyos következményei voltak. A „hettita feudalizmus” (korabeli) hívei által leginkább emlegetett két szövegcsoporthoz tartoznak a földadományozási dokumentumok és a nemzetközi szerződések vizsgálatával bizonyítottuk, hogy a feudalizmus (problemátikus) modellje nem képes adekvát módon leírni a hatalomgyakorlás módját és kimutatott szokásait, sőt egyetlen olyan szövegcsoporthoz sem találtunk, amelyre alkalmazható volna.

A feudalizmus elégtelennek bizonyult modelljénél sokkalta használhatóbbnak bizonyult *Roman Herzog* politikatudományi és megközelítése, amelynek funkcionális szempontú államkoncepciója új nézőpontokkal gazdagította az ókori (keleti) államok hatalomgyakorlási mechanizmusainak vizsgálatát. A bürokratikus apparátust a feladatteljesítő állam oldaláról szemlélő leírásmód alkalmazása, illetve a nemesi állam koncepciójának kidolgozása és szemléltetése során *Herzog* számos példát hozott a Hettita Birodalom történetéből, sőt a hettita államot a nemesi állam egyik tipikus példajaként említette – sajnos azonban egyes pontokon a régebbi szakirodalom már meghaladott nézeteire támaszkodik (pl. a Hettita Birodalom létrejöttének mechanizmusait illetően, a gyűlések szerepének értékelésekor, az AGRIG tisztviselőkkel „fémjelzett” rendszer értelmezése kapcsán, stb.) ami leírásának megbízhatóságát és alkalmazhatóságát komolyan megkérdőjelezi. Mindezek ellenére azonban alapvetései és fogalomkészlete feltétlenül további megfontolásra érdemesek, mivel nézetünk szerint alkalmasak bizonyos jelenségek korábbinál pontosabb és adekvátabb leírására.

A *Herzog* által kijelölt úton tovább haladva javaslatot tettünk a modern közigazgatástudomány és közigazgatás-elmélet inter- és multidiszciplináris megközelítésmódjának beemelésére az ókori keleti államalakulatok (különösképpen a Hettita Birodalom) működési mechanizmusainak új szempontú megértése érdekében. Ezt azzal indokoltuk, hogy a közigazgatás / államigazgatás szervezeti elveinek és elemeinek, illetve a közigazgatás szervezetét befolyásoló tényezőinek vizsgálata az eddigi ismereteinket új szempontok szerint képes rendszerbe foglalni, és bizonyos jelenségeket olyan szemszögből magyarázni, amire a kutatás korábban nem fektetett kellő hangsúlyt. *Herzogh*hoz hasonlóan a közfeladat, illetve az állami feladat lettek a kulcsszavak az új leírási modellünkben, amelyek mentén a hatalomgyakorlás manifesztációjaként kibontakozó bürokratikus szervezetet, annak elemeit, működését, a működését meghatározó és befolyásoló elveket és körülményeket vizsgáltuk meg.

A vizsgálat során a közigazgatás szervezeti elemei közül a végrehajtás során közreműködő embereket (tehát a hivatalnoki réteget) vettük szemügyre szervezeti és kronológiai szempontból egyaránt – ennek során egy érdekes fejlődési vonalat tudtunk megrajzolni, amely egyértelműen alkalmas volt arra, hogy a weberi patrimonialis modell professzionalizálódott bürokrácia-mentességét ellenpéldával gyengítse. A szervezet működését szabályozó előírások vizsgálata során ismét meg tudtuk mutatni nem csak ezek meglétét, hanem fejlődési vonalát is, amely a későbbi eredményeink szempontjából is hasznosnak bizonyult.

A közigazgatás/államigazgatás szervezetét és működését befolyásoló tényezők közül (terjedelmi okokból) párat választottunk ki és szembesítettük a Hettita Birodalomból származó filológiai és régészeti leletanyaggal. Ugyan evidensnek tűnik, hogy egy terület földrajzi adottságai hatással vannak az adott területen működő államalakulat szervezetére és működésére – ezzel kapcsolatosan a hettitológia és az anatóliai régészet sokáig adós maradt az alaputatással. Néhány mozzanatra így is rá tudtuk irányítani a figyelmet: a regionális széttagoltság okaira és következményeire, a természetföldrajzi adottságok néhány alapvető kihatására, illetve az urbanizáció egyes problémáira. Az államszervezet működése és működtetése szempontjából egy figyelemre méltó új forrásra is felhívtuk a figyelmet, ami azt a következtetést engedi levonni, hogy a hettita államapparátus tudatosan és módszeresen gyűjtötte és archiválta a földrajzi- és terepviszonyokkal kapcsolatos információkat, hogy aztán a megfelelő pillanatban vissza tudjon nyúlni a szükséges adatokhoz. A politikai viszonyok (hirtelen) megváltozásának államszervezetre gyakorolt hatásainak illusztrálására nem kellett sokáig keresgélni a példákat: kézenfekvő volt a korábban már részletesen ismertetett kaska (és koncentrikus) veszélyre emlékeztetni, és az ezzel kapcsolatos megküzdési stratégiákat felidézni. Részlete-

sebb elemzést érdemelt az a súlyos politikai krízishelyzet, ami a Hettita Birodalom utolsó mintegy 100 évét jellemezte és meghatározta. A szövevényes családi kapcsolatok és ellentétek (ilyen vagy olyan) fel/megoldása mély legitimációs krízist idézett elő, amely magával hozta a válasz- és kiútkeresést is – ezeket bemutatva ékes bizonyítékát nyertük annak, hogy a politikai válság akár a korábban alapvetőnek tekintett értékrend megkérdőjelezéséhez és újrarendeléséhez is elvezethet. Elemzéseink eredményeképpen megmutattuk, hogy a hettita király a szakrális (isteni) szférához olyan mértékben közeledett, ami korábban elképzelhetetlen lett volna – ez a szöveges forrásokon kívül a vizuális propaganda különféle szintjein is erőteljesen (sőt még erőteljesebben) megmutatkozott. De nem csak ott: az államszervezet (és hivatalnokszervezet) átalakításának reformfolyamata ismét egy olyan korszakban mutatkozott meg, ahol a politikai helyzet megváltozása ezt kikényszerítette az éppen aktuális uralkodótól. A nemzetközi porondra történő (újra ki)lépés szintén magával hozta az államapparátus változását. Amíg a területi expanzió a hozzáférhetőség és kommunikáció szempontjából (viszonylag) problémamentes területeket érintett, lényegi beavatkozásra nem volt szükség – ám amikor ezek a feltételek nem voltak adottak (Észak-Szíria esetében), ismét lépéskényszer állt elő, és a hatalomgyakorlásnak egy új módozata jelent meg, amely (az adott és a hettiták által ismert, gyakorolt rendszer határait feszegetve) igyekezett alkalmazkodni a szokatlan helyzethez. Akár még azon az áron is, hogy fokozta a Hettita Birodalmat a szétdarabolódás irányába hajtó erőket. Egy rövid esettanulmány (Emar példája) is illusztrálta, hogy mikroszinten ez a folyamat hogyan realizálódott – a hettita adminisztráció képes volt rugalmasságot tanúsítani, ám bizonyos alapvető mechanizmusokhoz (főleg ha azok az hettita állam érdekét és szükségleteit szolgálta), megpróbált ragaszkodni.

A disszertáció végére így mégis kirajzolódott egy kép, amely végigkövette a hatalomgyakorlás lehetőségeit és korlátait a Hettita Birodalom egész története során. Egy ilyen, több évszázadot átfogó bemutatás természetesen sosem lehet elég részletes vagy minden körülményt kellő súllyal tárgyaló, de mégis képes volt felmutatni a működési mechanizmusokat, és az azokat befolyásoló tényezőket. A téma mindenképpen további kutatásra érdemes – ha meg kellene határozni néhány jövőbeni irányt, akkor ezek a következők lehetnének:

1. A közigazgatás-tudományi modell részletesebb kidolgozása egyrészt az elmélet oldaláról, másrészt pedig a modell alkalmazhatóságával kapcsolatosan újabb részvizsgálatok.

2. Mikrotörténeti elemzések, amelyek kiterjednek egyes városok vagy régiók igazgatástörténeti vonatkozásaira, vagy a rendszer működési elemeinek részletesebb vizsgálatára.

A DISSZERTÁCIÓ TÉMÁJÁHOZ KAPCSOLÓDÓ PUBLIKÁCIÓK ÉS ELŐADÁSOK

Királyi szimbólumok a hettita birodalomban. In: *História* 25 (2003)/5-6. 10-12.

„Így szól a felség...”. Helyi archívumok Anatóliában a Hettita Birodalom idejéből. In: *Ókor* 5 (2006)/3-4. 38-44.

Legitimációs stratégiák a Hettita Birodalomban III. Hattusili és IV. Tudhaliya uralkodása (Kr.e. 1267-1209) idején. In: Rab Virág – Dévényi Anna – Sarlós István: *4. Országos Interdiszciplináris Grastyán Konferencia előadásai*. Pécs: Pécsi Tudományegyetem Grastyán Endre Szakkollégium, 2007. 183-197.

Ki őrizte a hettita határt? Maşat Höyük és a hettita határvédelem egyes kérdései. In: Rab Virág – Schwarzwölder Ádám – Varga Mónika (szerk.): *7. Országos Interdiszciplináris Grastyán konferencia előadásai*. Pécs: Pécsi Tudományegyetem Grastyán Endre Szakkollégium, 2009. 337-351.

„... Ich bin bei meinem Vater nicht beliebt...” Einige Bemerkungen zur Historizität des Zalpa-Textes. In: Wilhelm, Gernot (ed.): *Organization, Representation, and Symbols of Power in the Ancient Near East. Proceedings of the 54th Rencontre Assyriologique Internationale at Würzburg 20-25 July 2008*. Winona Lake: Eisenbrauns, 2012. 699-713.

Piyuşti és segítői. Politikai berendezkedés Közép-Anatóliában a Hettita Birodalom létrejöttének előestéjén. (Interdiszciplináris Grastyán Konferencia, Pécs, 2007. április 20.)

Háború és béke a Hettita Birodalom határán. (Magyar Ókortudományi Konferencia, Pécs, 2010. május 20.)

„Az egész országomat kiosztottam”. A Hettita Birodalom igazgatási rendszerének rekonstruálási lehetőségei. (Magyar Ókortudományi Konferencia, Piliscsaba, 2012. május 24.)

Felső Ország, Alsó Ország – földrajzi és/vagy közigazgatási fogalmak? (Ókori Történeti Földrajz és Gazdaságtörténet Konferencia, Pécs, 2015. október 1.)

ZUSAMMENFASSUNG

Vorliegende Dissertation setzt sich zum Ziel, einen längst fälligen Paradigmenwechsel anzudeuten in der Untersuchung der Methoden der Herrschaftsausübung im Hethitischen Reich. Die bisherigen Arbeiten waren in erster Linie entweder prosopographischer Natur und/oder konzentrierten sich auf die Erforschung der Beamten/Berufsbezeichnungen der Würdenträger. Diese sind zweifelsohne die Grundlagen für das bessere Verständnis der Verwaltung und Herrschaftsausübung im Hethitischen Reich, es fehlt jedoch weitgehend die Berücksichtigung von modernen Forschungsansätzen und Trends wie etwa die der Politikwissenschaften, der Staat- und Verwaltungswissenschaften, oder Raumsoziologie. Im Bereich der althethitischen historischen Literatur, bzw. der administrativen Texte ist der Paradigmenwechsel bereits vollzogen – in Anlehnung an diese Ergebnisse möchte die Dissertation (alte und) neue Möglichkeiten der Beschreibung der Methoden der Herrschaftsausübung im Hethitischen Reich vorzeigen.

In der Rekonstruktion der vor-althethitischen Zeit der mittleren Bronzezeit wird – *Hansen* folgend – die kompetitive politische Landschaft der sog. *city-state culture* angenommen, in deren Rahmen auch das Reich des Anum-Hirwe angesiedelt wurde. Anum-Hirwe wurde besondere Bedeutung beigemessen: er war vermutlich der erste inner-anatolische Herrscher, der seinen Blick auch nach außerhalb Anatoliens gerichtet hatte, und seinen Herrschaftsbereich ausbreiten konnte (was im Ruhm und Anerkennung bis in die neuassyrische Zeit einbrachte). Nach Anum-Hirwe war es die Dynastie von Kussara, die eine politische Integration der höheren Stufe erzielen konnte und dabei sich verschiedener Methoden der Diplomatie bediente. Es wurde jedoch dafür argumentiert, dass sich auch Anittas „Reich“ der *city-state culture* angehört, und die späteren hethitischen Könige ihn nicht als direkten Vorgänger angesehen hatten.

Die Anfänge der hethitischen Geschichte (bzw. die Geschichte des Hethitischen Reiches), und die ersten Schritte der hethitischen Könige in die einheitliche ideologische und verwaltungstechnische Vereinheitlichung der Reiches wurden nicht nur anhand von schriftlichen, sondern auch durch archäologischen und ikonographischen Quellen nachvollzogen. Natürlich war die (göttliche) Legitimation der hethitischen Könige, bzw. ihr Platz und Aufgaben in der (von den Göttern bestimmten) Weltordnung durch programmatische (Ritual-)Texte niedergelegt, es konnten aber auch andere Tendenzen und Bemühungen gezeigt werden, die

die hethitische Zentralmacht zur Verbreitung der ideologischen Fundamente benutze: die Erschaffung der einheitlichen Kanzlei(sprache), die Ritualbeschreibungen, die bemerkenswert einheitliche Bauplanung der althethitischen Städte sowie das ikonographische Programm der Reliefvasen deuten auf ein starkes Bemühen der Zentrale, dem jungen Reich ein übergreifendes identitätsstiftendes Programm auf verschiedenen Perzeptionsebenen zu bieten. Auf die althethitische Zeit sind die Texte zu datieren, die im ganzen Alten Orient einzigartig sind, in dem sie bereits kurze Zeit nach der Entstehung auf die politische Entwicklungen (unter anderem auch auf die Methoden der Machtverteilung und Machtausübung) im Hethitischen Reich reflektieren. In der neueren Forschung wurden politisch-didaktische und didaktisch-unterhaltende Texte voneinander abgegrenzt, die aber ebenfalls eine identitätsbildende Wirkung und die Erschaffung eines gemeinsamen kulturellen Gedächtnisses der hethitischen „Führungsschicht“ zum Ziel hatten.

In der „Verwaltungsgeschichte“ des Hethitischen Reiches wurden Telipinu und Arnuwanda I. als „Epochengrenze“ beschrieben, im Zusammenhang mit neuen politischen und kulturellen Integrationsmodellen. Dabei wurde auch die Bedeutung der Grenz-Zonen (besonders der kaškäische Einflussbereich), bzw. die Begriffe „Unteres Land“ und „Oberes Land“ neu erörtert, und mit Hilfe der neueren, einheitlichen Betrachtungsweise der hethitischen administrativen Texte (*išhiul* und *lingai*) die Funktionsweise der hethitischen Verwaltung in tagtäglicher Praxis untersucht. Die Mašat-Texte ermöglichen uns, in eindrucksvoller Weise den Alltag der hethitischen Administration zu rekonstruieren, aber auch den Vergleich der normativen Regelung mit der konkreten Realisierung.

In den folgenden Kapiteln der Dissertation wurden verschiedene theoretische Modelle der Beschreibung des Staatswesens kritisch reflektiert und auf ihre Anwendbarkeit auf die – aus den Quellen rekonstruierbare – hethitische Realität geprüft. Dabei erwies sich weder *Max Webers* Konzept des patrimonialen Staates, weder das in Bezug auf den hethitischen Staat öfters benutzte Feudalismus-Konzept, noch *Roman Herzogs* Beschreibungsmodell des Hethitischen Reiches als adelige Herrschaftsform als brauchbar. Herzogs staatswissenschaftlichen Ansatz weiterführend, wurde ein bisher nicht vorgeschlagenes Modell präsentiert, das mit den Begriffen und Methoden der Verwaltungswissenschaft operiert. In diesem Beschreibungsmodell wird besonderes Augenmerk auf die Funktionen des/einen Staates gerichtet, und auf dieser Grundlage die Elemente und Akteure der bürokratischen Organisation in funktionaler Perspektive nachvollzogen. Als ebenfalls neu ist die Darstellung der Faktoren anzusehen, die einen prägenden Einfluss auf die Funktionsweise der bürokratischen Organisation ausüben. In

diesem Zusammenhang gewinnt das bürokratische Personal und das Regelwerk für die Operation dieses Personals die im Hethitischen Reich eine neue Perspektive, ferner können alte, oft zitierte Quellen und Texte in diesem neuen Kontext präsentiert ganz andere Bedeutung gewinnen. So kann z.B. die Kaška-Krise als Katalysator für die Neuorganisation der hethitischen Verwaltung besser verstanden werden, und auch die Legitimationskrise zur Zeit Hattusilis III. und Tudhaliya IV. zur Umdeutung der Position des Königs in der (sakralen) Weltordnung, bzw. Umstrukturierung des Verwaltungspersonals im neuen Licht dargestellt werden.

Das vorgestellte Modell konnte aus Platzgründen nicht vollständig herausgearbeitet werden, daher wäre es wünschenswert, die Weiterführung der in der Dissertation präsentierten Forschungsrichtung mit der verwaltungswissenschaftlichen Ansatz zu planen. Daneben sind auch die mikrohistorischen Untersuchungen nötig, die einzelne Städte und/oder kleinere Regionen unter die Lupe nehmen – das würde dazu beitragen, das Gesamtbild zu komplettieren.